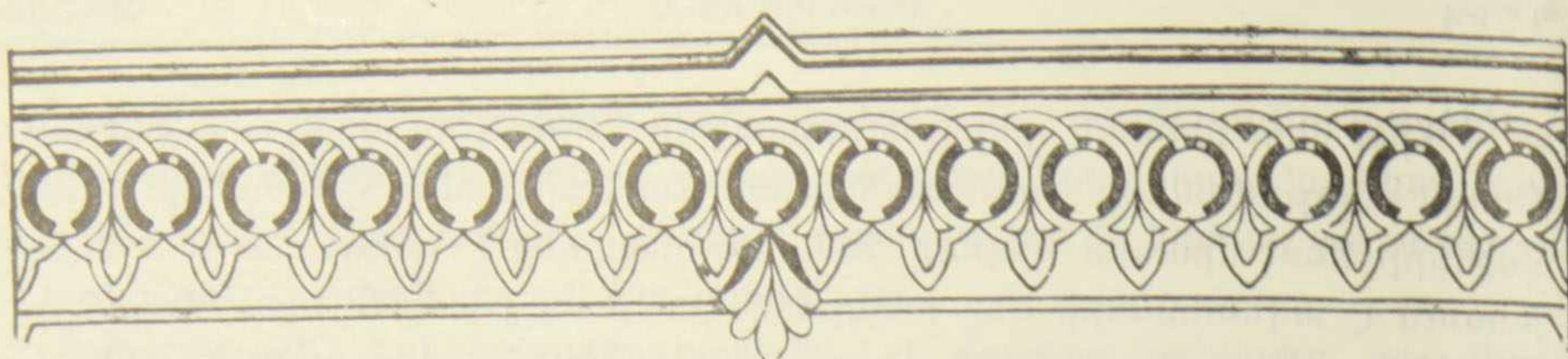

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԱՐԵՎԵԼՔ՝ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ¹

Արևելաքրիստոնեական եկեղեցիների մատենագրական ժառանգության ուսումնասիրությունը վաղուց ի վեր եղել է հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: ԺԷ դարից սկսած, այդ հարցերին նվիրված բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են հրապարակվել: Սակայն մասնագետների նոր սերնդի համար կարիք էր առաջացել ի մի բերել այդ բոլոր ուսումնասիրությունները, ստեղծել ընտրովի մատենագիտություն-ձեռնարկ, որը հնարավորություն կտար ժամանակակից ֆրանսիացի ուսումնասիրողներին ամբողջական պատկերացում ունենալ և նախնական տեղեկանքներ քաղել արևելաքրիստոնյա ժողովուրդների լեզուների և մատենագրությունների վերաբերյալ: Այդ թեմային նվիրված ընդհանրացնող ձեռնարկներ ժամանակին շրջանառության մեջ են դրել նշանավոր գիտնականներ Կ. Բրոկելմանը, Ժ. Լեյպոլդտը, Ֆ. Ֆինկը, Ե. Լիտմանը², Ա. Բաումշտարկը³, Զ. Ֆուրլանին⁴, Ա. Գույոմոնտը, Ժ. Դոռեսը, Ռ. Շնայդերը, Հ. Բերբերյանը⁵, Ժ. Ասֆալգը, Պ. Կրյուգերը⁶ և ուրիշներ: Նման դասագրքերի յուրահատկությունը կայանում է նրանում, որ հետազոտությունը կատարվում է մասնագետների խմբի կողմից, քանի որ անհնար է մեկ անձնավորության կողմից իրարից այդքան հեռու և հարուստ մատենագրությունների կատարյալ իմացություն-

¹ Micheline Albert, Robert Beylot, René-G. Coquin, Bernard Outtier, Charles Renoux, *Christianismes Orientaux: Introduction à l'études des langues et des littératures*, Introduction par Antoine Guillaumont.-Paris, Les éditions du Cerf, 1993, 456 p.

² C. Brockelmann, J. Leipoldt, F. N. Finck, E. Littmann, *Geschichte der christlichen Literaturen des Ostens in Einzeldarstellungen*, 7, 2, Leipzig, 1907, 2e éd., 1909.

³ A. Baumstark, *Die christlichen Literaturen des Ostens*, 2 vol., Leipzig, 1911.

⁴ G. Furlani, *Letterature dell' Oriente cristiano*, dans G. Tucci (éd.), *Civiltà dell' Oriente*, II, Rome, 1957, p. 191—228.

⁵ A. Guillaumont, J. Doresse, R. Schneider et H. Berberian, «Chrétienté orientale», dans R. Queneau (dir.), *Histoire des littératures*, «Bibl. de la Pléiade», I, p. 751—821, Paris, 1955, 2e éd., 1973.

⁶ J. Assfalg et P. Krüger, *Kleines Wörterbuch des christlichen Ostens*, Wiesbaden, 1975 *Dictionnaire de l'Orient chrétien*, Turnhout, 1991).

նը: Նույն ճանապարհն են ընտրել մահ ֆրանսիացի հետազոտողները: Ի-
հարկե գրքում ներկայացված յուրաքանչյուր քրիստոնյա մատենագրություն
և լեզու հարուստ է ինքնին, դարերի ընթացքում ստեղծած արժեքների
բազմազանությամբ, սակայն նրանց մեջ նույնական է մեկ բան, բոլորն էլ
իրենց զարգացման հիմքում դրել են քրիստոնեական մատենագրության
գոհարը՝ Աստվածաշունչը: Այս առումով նշված մատենագրությունների և
լեզուների ուսումնասիրությունը եվրոպական ուսումնասիրողի համար հե-
տապնդում է միասնական նպատակ:

Այս նյութի ուսումնասիրությանն են նվիրել իրենց էջերը բազմաթիվ պարբերականներ⁷: Գրախոսվող գրքի հեղինակները հավաքել են այս նյութի շուրջ ստեղծված գրականությունը ու նշված հանդեսներում կուտակված հոդվածները և ցանկացել ընթերցողին պատկերացում տալ այդ մատենագրությունների զարգացման միտումների մասին, ահա այսպիսի նպատակ է իր առջև դրել ֆրանսիացի հետազոտողների խումբը:

Այս տեսանկյունից շնորհակալ գործ են կատարել արևելաքրիստոնեական մատենագրության հմուտ մասնագետներ Միշելին Ալբերը, Ռոբեր Բեյոն, Ռընէ-Փ. Կոքինը, Բեռնար Ուտինեն և Շառլ Ռընուս, որոնք ուսումնասիրողների դատին են հանձնել «Արևելյան քրիստոնեություն. լեզուների և մատենագրությունների ուսումնասիրության ներածություն» հատորը։ Առաջաբանը գրել է Անտուան Գույոմոն։ Գիրքն հրապարակել է Ֆրանսիայի Գիտական Հետազոտությունների Ազգային կենտրոնի (CNRS) 25-րդ խումբը, Փարիզի Cerf հրատարակության միջոցով։ Ուսումնասիրությունն ունի նաև հապավումների ցանկ, և վեց մաս, որոնցից յուրաքանչյուրը նվիրված է արևելաքրիստոնեական ժողովուրդների՝ արաբների, հայերի, ղպտիների, եթովպացիների, վրացիների և ասորիների լեզվին և միջնադարյան մատենագրական ժառանգությանը։

Առաջաբանում, որը Անտուան Գույոմոն անվանել է «Քրիստոնյա Արեւելքը», հեղինակն անդրադարձել է իր ընտրած եզրի նշանակությանը և ընդգրկման սահմաններին նրա կապերին: Հատուկ շեշտում է, թե որքան են տարբերվում այդ գրականությունները և մշակույթները միմյանցից, նշելով, որ բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները չեն, որ ստեղծել են ազգային լեզվով մատենագրություն: Հեղինակը նաև շեշտում է, որ բոլոր ժողովուրդները, որոնց մշակույթին անդրադառնում են հետազոտության մեջ, քրիստոնյա են դարձել հունական մշակույթի ճանապարհով: Ընդգծում է, որ նրանցից են չատերին մատենագրություն է պարգևել քրիստոնեությունը, իսկ հայերն ու վրացիները կարողացել են ստեղծել նաև սեփական այբուբեն:

Ուսումնասիրողի տեսանկյունից ուրույն հետաքրքրություն է ներկայացնում արևելյան այդ եկեղեցիների պատմությունը, որոնք Քաղկեդոնի եկեղեցական ժողովից հետո բաժանվեցին բյուզանդական եկեղեցուց և ընտանացական պատմական զարգացման ուրույն ճանապարհ: Դրանով նրանց միմասը կարողացավ պաշտպանել սեփական ազգային դեմքը, իսկ մյուսները՝ ասորիներն ու ղպտիները, ժամանակի ընթացքում պատմական հանգամանքների բերումով, կորցրեցին ազգային լեզուն և ձուլվեցին արաբների հետ: Ասորական բնակչության շրջանում ստեղծվեցին մի քանի եկեղեցի-

⁷ Բալարարվենք միայն դրանցից մի քանիսի թվարկումով. Revue de l'Orient chretien, Oriens Christianus, Le Muséon, Orientalia Christiana Periodica. Analecta Bollandiana.

ներ և միատարր բնակչությունը բաժանվեց մի քանի համայնքների՝ նեստորականներ, հակոբիկներ, մարիոնիսներ, մելկիսներ: Գրեթե նույն ճակատագիրն ունեցավ նաև ղպտական եկեղեցին: Հիշատակված բոլոր եկեղեցիների շարքում ամենահզորը միաբնակ եկեղեցին էր, որի հզորացումը առաջաքանի հեղինակը համարում է պատասխան բյուզանդական ճնշմանը: Այս քաղաքականության կրողը Մերձավոր Արևելքում մելկիս եկեղեցին էր: Աղեքսանդրիայի պատրիարքների համեմատելով Եգիպտական փարավոնների հետ, հեղինակը փորձում է բացատրել նրանց ինքնուրույնության ձգտման պատմական հիմքերը: Պտղոմեոսյանների և Սելևկյանների դարավոր բարեկամությամբ է բացատրում նաև Անտիոքի և Աղեքսանդրիայի միաբնակ աթոռների համագործակցությունը: Մատնանշում է հաբեշական եկեղեցու պատմականորեն պայմանավորված կախումը Աղեքսանդրիայի աթոռից, մինչև 1952 թ., երբ Եթովպիայում հաստատվեց ինքնագլուխ պատրիարքություն: Ի տարբերություն հակոբիկյանների, ըստ հեղինակի կարծիքի, հայերը միաբնակություն են ընդունել հակադրվելով պարսկական կայսրության մեջ հզորացած նեստորականությանը: Այլ ճանապարհ է որդեգրել Վրաց եկեղեցին, որը սկզբում միացած է եղել հայոց եկեղեցու հետ, իսկ Զ դարում բաժանվել է նրանից, ընդունելով բյուզանդական-օրթոդոքս եկեղեցու գերիշխանությունը:

Հեղինակն ընդգծում է, որ արևելաքրիստոնյա ժողովուրդների լեզուները պատկանում են տարբեր լեզվաընտանիքների կամ նույն ընտանիքի տարբեր խմբերի: Արևելաքրիստոնեական եկեղեցիներից յուրաքանչյուրը օգտագործելով իր սեփական լեզուն եկեղեցական ծեսում, ընդգծում էր իր ազգային պատկանելությունը, հակադրվելով բյուզանդական ներթափանցմանը, Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետությանը և իսլամից եկող վտանգին: Թվարկված յուրաքանչյուր եկեղեցու պատրիարք կամ կաթողիկոս ոչ միայն հոգևոր հովիվ էր, այլ նաև պաշտպանը և խորհրդանիշը ազգային ինքնուրույնության:

Չնայած հիշատակված եկեղեցական, ազգային, քաղաքական և ծիսական տարբերություններին, քրիստոնյա արևելքը ներկայացնում է մի իրական միասնություն, որը գալիս էր քրիստոնեության հիմքը կազմող բնագրերից, որի ավանդույթը հաճախ սերում էր հունականից, հիմնականում դառնալով առաջին դրսևորումը ազգային լեզվով մատենագրության: Բացի այդ քրիստոնյա արևելքի բոլոր եկեղեցիների կողմից թարգմանվել են Աթանասի, Բարսեղի, երկու Գրիգորների, Նյուսացու, Նազիանզացու և Հովհաննես Ոսկեբերանի երկերը: Հետաքրքրական է նաև այն պարագան, որ որոշ հայրաքանական երկեր միջնորդավորված են մուտք գործել հիշված եկեղեցական մատենագրություններ: Օրինակ. հունական հայրաքանության մի շարք երկեր հայերեն են թարգմանվել ասորերենից, կամ ղպտիերեն են թարգմանվել արաբերենից, կամ վրացերեն են թարգմանվել հայերենից: Եթովպական և ղպտական գրականությունների համար նման միջնորդի դեր է դարից հետո կատարել է արաբերենը: Սակայն քրիստոնյա արևելքի շփումները չեն սահմանափակվել միայն մատենագրական երկերի փոխանակումով: Բազմաթիվ վայրերում իրար կողքի կառուցվել են եթովպական, ղպտական և ասորական, հայկական և վրացական բազմաթիվ եկեղեցիներ: Հատկապես կենդանի և շատ գործնական էին շփումները Աղեքսանդրիայի և Անտիոքի պատրիարքական աթոռների միջև: Չնայած ծի-

սական որոշակի տարբերություններին, նրանց բոլորի ծիսական տարվա հիմքում ընկած էր Երուսաղեմյան տոնացույցը:

Առաջաբանից տեղեկանում ենք նաև, որ գրքի ծրագիրը պատկանում է Ռ.-Ժ. Կոքինին, սակայն ամեն հեղինակ ազատ է եղել իր նյութի ընտրության մեջ, տիկին Ալբերը միասնական տեսքի է բերել գիրքը, ցանկերը կազմել է հ. Շառլ Ռընուն: Արաբական բաժինը խմբագրել է Ժ. Տրուպոն, հայկականը՝ Ժ.-Պ. Մահեն և տիկին Գ. Ուլուհոջյանը, ղպտականը՝ Ե. Լուչեզին, եթովպականը՝ Ռ.-Ժ. Կոքինը, ասորականը՝ Ս. Պ. Բրոկը և Պ. Զ. դը Հալոն: Անտուան Գույոմոն իր շնորհակալությունն է հայտնում բոլոր մասնակիցներին և Թիլեմոնի Լենեն կենտրոնի աշխատակից Ստան Պելիստրանդիին գրքի տեխնիկական և հրատարակչական կողմը ապահովելու համար:

Գիրքը բաղկացած է վեց մասից, ուր հեղինակները հիմնական տեղեկություններն են հաղորդում յուրաքանչյուր մատենագրության և լեզվի դասագրքերի, քերականությունների, բառարանների մասին, հիշատակում են տվյալ մատենագրության ուսումնասիրության հիմնական ձեռնարկները, թվարկում են ձեռագրացուցակները, հնագրությանը և բնագրագիտությանը վերաբերող հիմնական աշխատությունները, որոնք կարող են պետք գալ ուսումնասիրողին: Յուրաքանչյուր գրքի երկրորդ մասում հեղինակները ուղղակիորեն անդրադառնում են իրենց հիմնական նպատակին՝ մատենագրությանը, և սկսելով Աստվածաշնչի բնագրից, հեղինակները անդրադառնում են տվյալ մատենագրության պատմությանը, հիշատակում հիմնական մատենագիրներին, տալիս տվյալ գրականության զարգացման հիմնական առանձնահատկությունները և իհարկե հիշատակում այդ հարցերին վերաբերող ամենավերջին և կարևորագույն աշխատությունները:

Գրքի առաջին մասը կոչվում է. «Արաբ քրիստոնյաների լեզուն և մատենագրությունը», որը հեղինակել է Ռընե-Ժ. Կոքինը: Ի տարբերություն ղպտերենի, եթովպերենի, հայերենի և վրացերենի, որոնք շրջանառության մեջ են եղել սահմանափակ աշխարհագրական տարածքում և հիմնականում սեփական ժողովրդի կողմից, արաբերենը տարածված էր ավելի լայն տարածաշրջանում (հիմնականում ղպտիների և ասորիների մեջ)՝ Լիբանանում, Ասորիքում և Իրաքում: Հեղինակը փորձում է զատորոշել քրիստոնյա և մահմեդական արաբերենը, հղում է համապատասխան գրականություն:

Քրիստոնյա արաբական գրականությունը առանձնահատուկ է նրանով, որ սկսած է դարից դրանով են սկսում գրել ղպտի և ասորի եկեղեցական գործիչները, իսկ ԺԲ դարից այն գրեթե միակ մատենագրական լեզուն է, որից օգտվում են այդ ժողովուրդները: Հետաքրքիր է նաև այն պարագան, որ այդ լեզվով են իրենց երկերը շարադրում նաև Եգիպտոսում, Ասորիքում և Պաղեստինում բնակվող բազմաթիվ կաթոլիկ հայ եկեղեցականներ, որոնց Ռընե Կոքինը նվիրում է մի հատուկ հատված (տես էջ 98): Կան նաև այն հայ հեղինակներ, օրինակ. Աբուսահլ հայր: Այս առումով, մեր կարծիքով, դեռևս իր ասելիքն ունի նաև հայագիտությունը, որի անելիքներից մեկն էլ այդ գրականության բազմակողմանի ուսումնասիրությունն է: Հասարակա-այդ գրականության բազմակողմանի ուսումնասիրությունն է: Հասարակա-գետի համար չափազանց կարևոր է խորամուխ լինել այդ երևույթի պատմական օրինաչափությունների մեջ: Պետք է նաև նշել, որ Ռ.-Ժ. Կոքինը

հետևում է Գրաֆի հայտնի աշխատությանը⁸ և իր շարադրանքը հասցնում մինչև Ի դար:

Երկրորդ մասը նվիրված է հայոց մատենագրությանը և լեզվին, այս մասի հեղինակն է ճանաչված հայագետ Ռ. Շառլ Ռընուն, որն ընդհանուր գծերով բանաձևելով հայոց լեզվի պատմությունն ու հիշատակելով այն ուսումնասիրելու հիմնական ձեռնարկներն ու քերականությունները, հիշատակում է նաև հայերենի ուսումնասիրության հիմնական բառարաններն ու քրեստոմատիանները: Մեր կարծիքով աշխատության այս մասը ավելի ամբողջական կլիներ, եթե հեղինակը բառարանների շարքում թվարկեր նաև Ն. Բյուզանդացու հայերեն-ֆրանսերեն բառարանը, և հատկապես Վենետիկում հրատարակված հունարեն-հայերեն բառարանը: Երբեմն, Շ. Ռընուն միակողմանի մոտեցում է ցուցաբերում կարևորագույն գիտական խնդիրների նկատմամբ, հղելով միայն հակաճառող կողմերից միայն մեկի կարծիքն արտահայտող գրականությունը: Օրինակ, հեղինակը պնդում է, թե հայերը սերում են Թրակիայից (այստեղ անգամ չի հիշատակվում Ի. Դյակոնովի աշխատությունը) կամ թե մայրենի լեզվով են խոսում սկսած մ.թ.ա. 2 դարից, խնդիրներ, որոնք դեռևս միանշանակ պատասխան չունեն: Իմ կարծիքով լեզվի ուսումնասիրության հատվածը ավելի ամբողջական կլիներ, եթե հիշատակվեին նաև Գր. Ղափանցյանի և Գ. Զահուկյանի աշխատությունները:

Բավական ենթադրական է նաև հարգելի հեղինակի այն պնդումը, թե հայ միջնադարյան մատենագրությունը սկսվելով Ե դարից, ավարտվում է Կիլիկյան հայկական թագավորության կործանումով, քանի որ մեր կարծիքով այդ գրականությունը բուն թափով զարգանում է մինչև ԺԸ դար, երբ Մխիթար Սեբաստացին և նրա հետևորդները սկիզբ դրեցին հայոց պատմության և մատենագրության գիտական ուսումնասիրությանը:

Շ. Ռընուն հիշատակում է Հայոց մատենագրական երկերին վերաբերող հիմնական մատենագիտական գրականությունը, սակայն նրանց մեջ արժեք հիշատակել նաև Հայ պարբերական մամուլի, Արարատի, Էջմիածնի, և Կ. Ավետյանի կազմած «Արարատում» հրապարակված բնագրերի մատենագիտությունը, իսկ վիմագրերի ուսումնասիրության բաժնում պետք էր հղել նաև Ս. Ավագյանի ուսումնասիրությունները, որոնք հայկական վիմագրի ուսումնասիրության բնագավառում ունեն դասագրքի նշանակություն:

Շ. Ռընուն բերելով հայ ծիսական գրականությանը նվիրված աշխատությունները չի հիշատակում Նորայր արք. Պողարյանի այդ թեմայով գրած աշխատությունը⁹:

Հարգելի հեղինակը չնայած իրեն հատկացված տեղի պակասությանը փորձում է քննական հայացքով նայել հայ մատենագրության մի շարք երկերի: Իմ կարծիքով արդարացված չեն Փավստոսին, Հովհաննես Մանդակունուն, Սեբեոսին, Եղիշեին տրված «կեղծ» պիտակումները: Լուսաբանման կարոտ է մնում Մովսես Խորենացուն մինչև Ը դար տանելը, մանավանդ, որ չեն բերվում այդ հարցերին վերաբերող տարամետ կարծիքները և գրականությունը: Նույն վերապահումը կարելի է կատարել նաև Եղիշեի թվագրման խնդրում, ուր չի բերվում Ռ. Ն. Ակինյանի ուսումնասիրությունը:

⁸ G. Graf, Geschichte der christlichen arabischen Literatur, 5 vol., coll. Studi e testi, Cité du Vatican, 1944—1953.

⁹ Ն. Պողարեան, Ծիսագիտություն, Նիւ-Եորք, 1990:

Գրքի վերջին, վեցերորդ մասը նվիրված է ասորիների ստեղծած գրականությանն ու լեզվին: Միջեւին Ալբերը միմյանցից չբաժանելով ասորական գրականության երկու հիմնական ուղղությունները (հակոբիկ և նեստորական), ներկայացնում է այդ գրականության զարգացման հիմնական տեղեկեցները, մինչև ԺԴ դարը, խոսում է Ասորական Աստվածաշնչի (պեշիտոյի) առանձնահատկությունների մասին: Ամենաընդհանուր գծերով տրրվում է ասորական գրականության պատմությունը, ուր հղվում է այդ հարցը լուսաբանող հիմնական գրականությունը:

Գիրքն ունի մեծ անձանոթ բառերի ցանկ, ժամանակագրական տախտակ, քարտեզներ: Միջնադարյան հեղինակների, տեղանունների, տերմինների ցանկերը կազմել է Շառլ Ռընուն: Գիրքը գրված է արևելաքրիստոնեական մատենագրությամբ հետաքրքրվողների, հիմնականում այդ բնագավառում մասնագիտացող ուսանողների համար և աչքի է ընկնում իր ճշգրտությամբ: Ցանկալի էր նման դասագիրք ունենալ մեծ հայ ուսանողության համար: Հեղինակներն արել են ամեն ինչ, որպեսզի գիրքը լինի ընդգրկուն, ուսանելի և ավարտուն: Բերված մի քանի դիտողությունների նպատակն էր հարգարժան հեղինակների ուշադրությունը գրավել հիշատակած խնդիրների վրա:

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

